

УДК 811.161.2'282(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.31.22>

Тетяна Ястремська, д-р філол. наук, старш. наук. співроб.

ORCID: 0000-0001-9619-7730

e-mail: tetyana.yastremska@gmail.com

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, Україна

ГОВІР ЛЕМКІВ: ДО І ПІСЛЯ

[Гнатюк М. В. Північнолемківські говірки переселенців: фонологічно-фонетичні особливості : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. 286 с.]

Лемки – "стійка історично й етнографічно група", яка "досі залишається загадкою"
Іван Франко

Дослідження лемківського говору не може залишити байдужим нікого. Адже це говір із трагічною долею, носії якого стали жертвами політичних акцій, депортовані силоміць, підступно, "тихо, поступово, але невпинно" (зі спогадів Рафлезії Арно, лемкині-переселенки). Говір без території, розсіяний між іншими говорами і навіть мовами. Ця дисертація заповнює дуже важливу лаку, адже вводить до наукового обігу інформацію, записану від представників унікальної етногрупи, життя яких депортація з рідних земель чітко розділила на "до" і "після"...

Для репрезентації особливостей лемківських говірок обрано фонетичну систему мовлення переселенців, яка, як відомо, є найбільш консервативною та стійкою до змін, тому вибір об'єкта дослідження – фонологічно-фонетичний рівень північнолемківських переселенських говірок – заслуговує безперечно схвалення, адже дає змогу не лише змодельовати звукову систему лемківського говору кінця ХХ – початку ХХІ ст., зважаючи на особливості його функціонування в умовах некомпактного проживання носіїв на теренах Західної України, а й з'ясувати ступінь збереження звукової системи північнолемківських говірок переселенців різних вікових груп у чужому діалектному середовищі.

Уперше в українському мовознавстві комплексно проаналізовано фонетичну систему лемківських говірок переселенців – діалектоносіїв, яких унаслідок політичних пертурбацій розпоршено по різних регіонах України, що підтверджує незаперечну наукову новизну роботи. Дисертація Мирослави Гнатюк актуальна передусім з огляду на такі моменти, як: фіксація та фахове опрацювання систем вокалізму й консонантизму, аналіз основних типів звукових змін у процесі мовлення; збереження в межах різних вікових груп парокситонези, яку вважають однією з найважливіших і найвпізнаніших рис лемківського говору.

Важливість рецензованої роботи в тому, що це не звичайне дослідження певного рівня мови конкретного говору: оскільки говору як цілості, як засобу спілкування людей, об'єднаних спільністю території, фактично не існує, а діалектні риси зібрано "по крупині". Складність запису діалектного тексту (а це і так дуже складний процес!) помножено на багато проблем, серед яких: пошук інформантів, кількість яких щороку зменшується, а відтак і доступ (чи радше допуск) до найбільш "сокровенного", до історії свого життя.

Дослідження фонетичної системи лемків-переселенців витягнуло на поверхню багато інших – не менш актуальних – соціолінгвістичних проблем, серед яких лінгвістичний феномен *перемикання чи змішування кодів* на рівні код / субкод (с. 111) і проблема *престижу* діалекту, яка безпосередньо пов'язана із самосвідомістю мовців, від їхнього патріотизму, "саме тому функціонування лемківського говору залежить від свідомого опанування діалектних рис, популяризації своїх говірок та ідентифікації себе як лемків – носіїв одного із архаїчних говорів української мови" (с. 27).

Достовірність опрацьованого матеріалу не викликає жодних застережень. Джерельною базою роботи

служували експедиційні записи авторки – тексти і відповіді на запитання, запис яких розпочато понад 20 років тому. Це дало змогу сформулювати унікальну – зважаючи зменшення кількості типових носіїв говірок – авторську фонотеку (понад 65 годин) й текстотеку зв'язного мовлення переселенців, матеріали якої відтворюють духовну та матеріальну культуру етносу. Мережу дослідження сформували 38 населених пунктів Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської обл. Залучено також матеріали діалектних словників і текстів, лінгвістичних атласів, а для вияву динаміки фонетичних явищ використано студії про додепортаційний період північнолемківських говірок.

Структуру роботи скомпоновано відповідно до сформульованої мети й задекларованих у дослідженні завдань – описати етапи вивчення лемківського говору й окреслити стан розселення лемків у західноукраїнському ареалі, дослідити специфіку звукової системи, проаналізувати особливості вживання парокситонези, схарактеризувати системи вокалізму, консонантизму, позиційні й комбінаторні звукові зміни та з'ясувати ступінь збереження звукової системи північнолемківських переселенських говірок. Об'єкт і предмет дослідження окреслено чітко й вичерпно.

У вступі обґрунтовано тему й актуальність дослідження, традиційно визначено об'єкт і предмет, мету та завдання роботи, методи дослідження і джерельну базу, розкрито наукову новизну, практичне й теоретичне значення роботи, описано апробацію основних результатів.

У першому розділі "Стан та принципи дослідження північнолемківських говірок" сформульовано теоретичні та практичні аспекти поставленої проблеми (с. 30–64), що засвідчує серйозну фахову підготовку дослідниці.

Мирослава Гнатюк торкається проблеми окреслення ареалу північнолемківських говірок і його меж у додепортаційний період та після депортації. Опрацювавши архівні матеріали, зокрема "Інструкцію по здійсненню угоди між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР", наведено детальні відомості про кількість переселених осіб і місця їхнього поселення (с. 34–35). Як відомо, "частина лемків повернулася на прабатьківські землі за часів "хрущовської відлиги" в середині 50-х рр." (с. 35). Цікаво, який ступінь збереження рідної говірки у лемків "по той бік кордону" (принаймні за матеріалами досліджень Януша Рігера та Михайла Лесева)?

Відтак розглянуто стан дослідження північнолемківських говірок і подано загальну характеристику – "прикметні риси" на всіх мовних рівнях, зокрема в контексті говорів карпатської групи та говорів південно-західного наріччя. Однак, на мою думку, не цілком доречною є узагальнена характеристика рис акцентуаційного і фонетичного рівнів (с. 49–51), адже це є основним предметом дослідження. Очевидно, це зумовлено потребою системно схарактеризувати всі мовні рівні.

У дисертації не лише ґрунтовно проаналізовано історіографію дослідження звукового складу всіх говорів української мови від XIX ст. і дотепер, а й акцентовано на різних підходах і принципах аналізу.

Опрацювавши базові теоретичні праці досліджень із фонетики (Михайла Жовтобрюха, Степана Бевзенка, Любослави Асіїв та Володимира Піпечького й ін.), авторка сформулировала й обґрунтувала термінний апарат, використаний у роботі (фонема, звукове поле (звуковий ряд), фонологічна опозиція, головний і додаткові вияви фонемі й ін.) (с. 57), а також окреслила методологію аналізу.

Другий і третій розділи містять характеристику фонетичної системи говірок – вокалізму та консонантизму.

Виразною особливістю аналізованих говірок є специфіка наголошування, репрезентована у явищі парокситонези, яке є однією з "найважливіших і найстійкіших особливостей західнокарпатського (лемківського) говору" (с. 67). Мирослава Василівна актуалізує проблему походження цього явища, яке кваліфікує як "рівноцінну українсько-польську співдію" (за Лідією Коць-Григорчук), заперечуючи його західнослов'янське походження (с. 68).

Проаналізовано систему вокалізму говірок переселенців, а саме: частотність вживання голосних фонем, головні вияви та їхню реалізацію в різних частинах слова, позиційні вияви, етимологія. Переконаливим є висновок про фонемне розрізнення /y/ та /i/, яке засвідчує збереження семифонемної системи вокалізму, характерної для більшості карпатських говірок. Аналізуючи фонему /e/, авторка порушує проблему повноголосся (на прикладі усіх рефлексів сполук на зразок *tʲɛt*, с. 86–91), що є однією з визначальних рис лемківського говору.

Систему консонантизму проаналізовано у двох ракурсах – загальна характеристика фонем і їхня дистрибуція. Основну увагу зосереджено на ґрунтовному описі звукових виявів фонем за місцем творення, що супроводжують слушні й інформативні коментарі та підтверджують численні приклади, фіксуючи відповідні алофони в різних частинах мови. Значення, подані до маловідомих слів, суттєво збільшують цінність роботи, виводять її за межі суто фонетики.

Схвально, що реалізації фонем в аналізованих говірках унаочнюють схеми, водночас не лише в контексті говорів південно-західного наріччя як діалектної основи комунікативного оточення респондентів, а й південно-східного – як основи української літературної мови, що демонструє всі можливі впливи мовного середовища.

Зміни звуків у процесі мовлення (четвертий розділ) традиційно диференційовано на позиційні та комбінаторні, відтак вичерпно схарактеризовано виявлені в мовленні респондентів види комбінаторних змін (акомодація, асиміляція, дисиміляція, епентеза, протеза, метатеза), окреслено їхні причини й наслідки.

Імпонує, що авторка часто апелює до історичних джерел, які дають змогу не лише простежити динаміку того чи іншого явища, а й відтворити якнайповнішу фонематичну картину. З іншого боку, репрезентація явищ у просторовій проєкції, використання лінгвогеографічних джерел, демонструє часопростір діалектного феномену.

Зазначу, що Мирослава Василівна не оминає суперечливих моментів, а пропонує власне бачення, настановуючи на роздуми: як, наприклад, щодо відтворення звука [ɣ] на письмі (с. 96–98), фонематичності

подовжених твердих і м'яких приголосних (с. 115), вимови [л] (с. 135–140), типів звукових змін (с. 156–157) та ін.

На підставі детального, вдумливого аналізу дисертанта дійшла виважених, об'єктивних і достовірних висновків (с. 181–183), які логічного продовжують виклад основного змісту роботи.

Детальний огляд фахової літератури засвідчує наукову ерудицію дослідниці та її здатність самостійно вести науковий пошук. Самодостатню наукову цінність мають додатки, зокрема додаток В "Індекс аналізованих слів" (с. 220–300), де-факто діалектний словник, адже для всіх лексичних і семантичних діалектизмів подано значення, і додаток Д – "Діалектні тексти (вибірка)" (с. 253–286). Важливу інформацію містять також інші додатки, а саме: перелік респондентів (додаток Г, с. 248–252) і карти – Лемківщини додепортаційного періоду та населених пунктів, куди переселено респондентів (додаток Б, с. 212–213).

Багатий фактичний матеріал, його різноаспектність, цікава методика аналізу виявляють, з одного боку, теоретичну і практичну цінність праці й актуальність поставленої проблеми, а з іншого – високу лінгвістичну підготовку її авторки.

Цілком логічно, що таке різноаспектне й багатопроblemне дослідження викликає чимало запитань, "провокуючи" наукову дискусію.

Дослідження Мирослави Гнатюк якнайкраще підтверджує й актуалізує думку, що за кожним текстом стоїть мовна особистість, адже в цьому випадку важливою є кожна мовна особистість, кожен ідіолект. Це наштовхує на запитання про те, чий ідіолект залишився найбільш законсервованим у часі і в просторі, зберігши максимальний "набір" фонетичних рис північнолемківських говірок?

Одне зі завдань роботи – "з'ясувати ступінь збереження звукової системи північнолемківських говірок переселенців різних вікових груп в іншому мовному середовищі (передусім наддністрянському)" (с. 24) – провокує запитання, які основні риси "накладання" лемківського і наддністрянського говорів? Яка приблизна кількість діалектосів, у чіємому мовленні домінують наддністрянські риси, а в мовленні скількох носіїв – лемківські?

Якщо сумнівів щодо збереження рис лемківського говору в мовленні старшого покоління немає, то наскільки добре збережені вони в наймолодшого покоління?

Переглядаючи перелік інформантів, нескладно помітити, що авторці вдалося записати діалектні тексти від представників різних поколінь, зокрема від членів однієї родини. Наприклад, Тиханьські Стефанія та Катерина (1928 і 1929 р.н.), Стефан (1934 р.н.), народжені в с. Мілик Новосандецького повіту, його донька та внучка – Ольги (1950 р.н. і 1990 р.н. – наймолодша респондентка) чи родина Котисів, переселена з Кроснянського повіту (Котис Іван, 1907 р.н. – найстарший респондент). Цікавою була б спроба укласти "діалектну біографію" фонетичного явища, фіксуючи його збереження у мовленні представників різних поколінь однієї родини.

Без сумніву, дослідження Мирослави Гнатюк – актуальне й перспективне – може бути зразком для написання робіт на матеріалі інших говорів української мови. Зібрані й опрацьовані матеріали поповнять фонди записів діалектного мовлення, фоно- й текстотечку говорів південно-західного наріччя, а також знайдуть своє місце у Словнику українських говорів.

Надійшла до редколегії 15.04.22

Tetiana Yastremska, Doctor of Philology, Senior Researcher

ORCID: 0000-0001-9619-7730

e-mail: tetyana.yastremska@gmail.com

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine

LEMKIAN DIALECTS: BEFORE AND AFTER

[Hnatyuk M. V. North Lemkian Immigrants' Dialects: Phonological-Phonetic Features. A Thesis for a Candidate Degree in Philological Studies : 10.02.01 – Ukrainian Language. Lviv : Ivan Franko National University of Lviv, 2021. 286 p.]